

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
A Contemplation on Ritual Landscape Representations in Kerman Province
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

تأملی بر نمودهای منظر آیینی در استان کرمان*

حمیده ابرقویی فرد**

پژوهشگر دکتری معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۸/۳۰ تاریخ اصلاح: ۹۷/۱۰/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۲۱ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۴/۰۱

چکیده

ضرورت مسئله: مناظر آیینی حاصل تعامل اجتماع با محیط پیرامونی بوده و نقشی روایتگر در بازگویی وجوه فرهنگی جوامع مختلف در زمینه‌هایی نظیر باورها، اعتقادات و آیین‌ها دارند. آیین به‌عنوان یک مؤلفه فرهنگی، از عوامل بازشناسی یک گروه انسانی از گروه دیگر است و عامل مهمی در شکل‌گیری شهرهای ایرانی و حیات اجتماعی آنها به شمار می‌رود. برگزاری آیین‌ها در قالب تعامل میان انسان و محیط پیرامونی، سبب اضافه شدن بعد معنایی به کالبد فضا شده و برهم‌نهی دو وجه عینی و ذهنی ناشی از این تعامل مناظر آیینی را ایجاد کرده است. از این‌رو منظر آیینی عامل مهمی در زمینه شناخت و ادراک مناظر شهرهای ایرانی است و این مسئله ضرورت پرداختن به مناظر آیینی و آیین‌ها را در شناخت منظر شهرها روشن می‌سازد.

بازتاب باورهای اسطوره‌ای و طبیعت‌گرایانه ایرانیان در آیین‌ها، شکل‌گیری ارتباطی نزدیک میان مناظر آیینی و عناصر طبیعی را به همراه داشته است. صورت‌یافتن معنای مجرد طبیعت‌گرایی، به شکل هم‌نشینی آب، درخت و مکان مقدس در مناظر آیینی دیده شده و این الگو در امتداد تکامل جهان‌بینی و تحولات فرهنگی و مذهبی ایرانیان استمرار یافته است. شکل برگزاری آیین‌ها به‌عنوان اعمال جمعی برخاسته از باورهای مشترک، ماهیتی اجتماعی به مناظر آیینی بخشیده؛ به‌گونه‌ای که برخی فضاهای عملکردی با پذیرش وجه معنایی برخاسته از آیین‌ها مبدل به فضاهای جمعی شده و بعد اجتماعی به شکل سنت تفرج-زیارت در این مناظر تجلی یافته است. در استان کرمان الگوی شکلی مشابه و طبیعت‌گرایی مناظر آیینی در کنار تداوم ابعاد معنایی و اجتماعی، موجب شکل‌گیری نقاط عطف کالبدی و معنایی شده و این مناظر در قالب عملکردهای مختلف نظیر مرکز شهر، ورودی روستا، توقفگاه و... بر نحوه تعامل افراد با محیط اثرگذار بوده‌اند.

پرسش‌ها و روش جمع‌آوری اطلاعات: این نوشتار با پرسش از چیستی و چرایی اثرگذاری آیین‌ها و مناظر آیینی بر ادراک منظر شکل گرفته و به بررسی مشخصه‌های مختلف منظر آیینی و نمودهای آن در شهرها و روستاهای استان کرمان می‌پردازد.

نتیجه‌گیری: دو مشخصه اصلی طبیعت‌گرایی و جمع‌گرایی مناظر آیینی به شکل الگوی کالبدی و معنایی مشترک بر تعامل ایرانیان با محیط پیرامونی‌شان تأثیر گذاشته است. چگونگی و شکل اثرگذاری مناظر آیینی در استان کرمان در قالب نقاط عطف منظرین و عملکردهای متفاوت دیده می‌شود که گاه به شکل فضاهایی مستقل در بستر طبیعی دیده شده و گاه در متن شهرها، روستاها و در پیوند تنگاتنگ با سایر فضاها شکل می‌گیرند و در هر حال بر نحوه ادراک شناخت منظر اثر می‌گذارند.

واژگان کلیدی: منظر آیینی، آیین، طبیعت‌گرایی، جمع‌گرایی، استان کرمان.

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی گردشگری منظر بومی کرمان است که در سال ۱۳۹۶ در پژوهشکده نظر و به سرپرستی دکتر سید امیر منصوری صورت پذیرفته است.

مقدمه

دیدگاه شهروندان» (خاک زند و تیموری‌گرده، ۱۳۹۴). نوشتار حاضر با در نظر داشتن دو شاخصه اصلی «طبیعت‌گرایی» و «جمع‌گرایی» درصدد بررسی نمودهای مختلف مناظر آیینی در استان کرمان است. در همین راستا در گام نخست ویژگی‌های یادشده را در قالب نمونه‌هایی بررسی می‌کند و سپس با الگویی نحوه اثرگذاری آنها بر ادراک منظر استان کرمان را مورد توجه قرار می‌دهد (تصویر ۱).

طبیعت‌گرایی

مناظر آیینی بازگوکننده مؤلفه‌هایی فرهنگی چون طبیعت‌گرایی در نزد ایرانیان هستند که علی‌رغم تحولات زمانه، همواره به زیست خود ادامه داده‌اند. طبیعت‌گرایی شکلی از تداوم باورها و مفاهیم ذهنی در قالب مناظر آیینی است که با تغییراتی ضمنی در شکل و صورت استمرار داشته است. تکرار عناصر سه‌گانه منظر آیینی در تاریخ و جغرافیای فرهنگی تمدن ایران جوهره منظر آیینی را شکل داده که بازتابی از نحوه تعامل ایرانیان با محیط پیرامونی و تفسیر و ادراک آنها از جهان هستی است و زمینه را برای صورت‌یافتن مفاهیم و معنای ذهنی و باورهای ایرانیان فراهم آورده است (منصوری و جوادی، ۱۳۹۷).

از نیایشگاه آناهیتا تا چاه صاحب‌الزمان

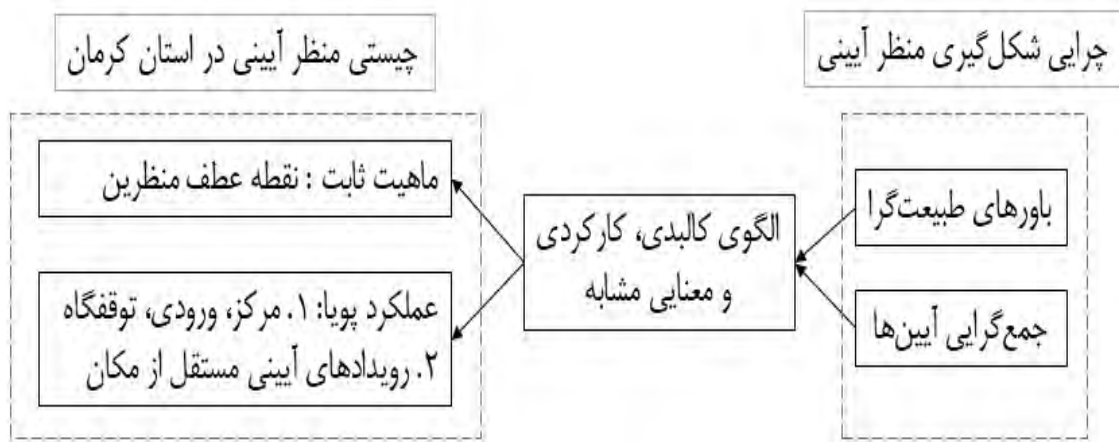
در مسجد جامع روستای «جوپار» طبیعت‌گرایی در قالب عناصر سه‌گانه منظر آیینی دیده می‌شود که شامل درختان کهنسال، عنصر آب در قالب چاه و مظهر قنات و مکان مقدس (چار‌تاقی) است. قدمت قنات گوهرریز جوپار را با عصر پرستش آناهیتا برابر می‌دانند (پوراحمد، ۱۳۷۰). در حال حاضر مسجد به‌عنوان نماینده جهان‌بینی اسلامی، جایگزین بنای چهارطاقی پیشین شده (که هم‌اکنون نیز در حیاط مسجد مشاهده می‌شود) و آب نیز از عنصر اصلی مورد پرستش در نیایشگاه‌های آناهیتا، به عنصری واسطه در برگزاری آیین‌ها تحول یافته است. تداوم شاخصه طبیعت‌گرایی در منظر آیینی این مسجد، به صورت حفظ حلقه چاه موسوم به چاه صاحب‌الزمان در میان شبستان و توسل مردم به آن دیده می‌شود. چنانکه در مسجد جامع شهر جوپار نیز چاه به‌عنوان نمودی از تقدس آب در کنار قبله حفظ شده است (تصویر ۲). اگرچه ریشه‌های اعتقادی و عملی مربوط به تقدس آب به پاکی و برکت الهه آناهیتا و همچنین رسم تطهیر در این آیین بازمی‌گردد، اما حضور آن در مسجد نشانه تداوم منعطفانه مناظر آیینی در امتداد تحولات فرهنگی و جهان‌بینی ایرانیان است. تا آنجا که آب به‌عنوان عنصری فرهنگی و دیرپا، مسجد را در حاشیه قرار داده و خود به مثابه متن و جان‌مایه‌ای

مجموعه پیچیده‌ای از عوامل محیطی، مناسبات معیشتی، باورها و آیین‌ها بر ساختار شهرهای سنتی اثرگذار هستند. یک نوع نگرش در این زمینه، معطوف به بازشناسی اثر آیین‌ها، اسطوره‌ها و نمادها است (بل، ۱۳۸۲: ۶). شهرها با معنی‌یافتن مفهوم اجتماع و تحت‌تأثیر ذهنیت جمعی ساکنان و مداخلات آنها شکل گرفته‌اند و مناظر آیینی با نشئت‌گرفتن از ساختارهای ذهنی افراد یک جامعه، نقش مهمی در ادراک منظر شهرهای ایرانی ایفا کرده‌اند. شهر کرمان نیز به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین شهرهای ایرانی به دلیل قرارگیری در مجاورت راه‌های مهمی چون ابریشم و ادویه، در پی ضرورت‌های اقتصادی و نظامی بنیان نهاده شده است (پوراحمد، ۱۳۷۰: ۶۸)، اما در قدیمی‌ترین ناحیه شهر تأسیساتی مربوط به پرستش مهر و ناهید دیده می‌شود؛ قلعه دختر در بالای کوهی قرار گرفته که نخستین آثار شهر کرمان در پای آن قابل تشخیص است. این قلعه علاوه بر عملکرد امنیتی جنبه مذهبی داشته و پرستش آناهیتا در آن صورت می‌گرفته است (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۴). از شکل‌گیری شارستان شهر کرمان در اطراف منظر آیینی قلعه دختر می‌توان برداشت کرد که در شکل‌گیری این شهر، عملکردهای آیینی به موازات سایر عملکردها نقشی تعیین‌کننده داشته است. این مسئله در گذر زمان و با پیچیده‌تر شدن شیوه زیست، ابعاد و نمودهای متنوع‌تری به خود گرفته است که در ادامه به توصیف و تحلیل آنها می‌پردازیم.

پیشینه تحقیق

تاکنون پرداختن به مناظر آیینی در فرهنگ ایرانی در پژوهش‌های علمی در دو محور کلی صورت پذیرفته است: بررسی ریشه‌های اسطوره‌ای شکل‌گیری آیین‌های ایرانی و تداوم باورهای طبیعت‌گرایانه ایرانیان در مقالات «بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران» (جوادی، ۱۳۹۲)، «اسطوره آناهیتا در ایران و ارمنستان باستان» (جوادی و نیکویی، ۱۳۹۶) و کتاب «سه‌گانه منظر ایرانی» (منصوری و جوادی، ۱۳۹۷).

بررسی ابعاد اجتماعی و هویتی مناظر آیینی در مقالات «بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت‌بخشی به شهرهای ایرانی» (ابرقویی، صابونچی و فرزین، ۱۳۹۷)، «بازخوانی باورهای اجتماعی در مراسم آئینی» (جوادی، ۱۳۹۷)، «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی - آیینی شهرستان بانه» (مخلص، فرزین و جوادی، ۱۳۸۸)، «شکل‌گیری منظر شهری آیینی در مناسبت‌های اجتماعی» (محدثی، ۱۳۸۹)، «بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از

تصویر ۱. ارتباط میان چرایی شکل‌گیری مناظر آیینی در ایران با چگونگی اثرگذاری آنها بر ادراک منظر استان کرمان. مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۶.

تصویر ۲. طبیعت‌گرایی منظر آیینی در قالب حفظ عنصر آب (چاه) در میان شبستان، مسجد صاحب‌الزمان جوپار کرمان. عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶.

رفتار ساز عمل کرده است.

است و امروزه به مکان مقدس اسلامی تبدیل شده که آیین‌های اسلامی نظیر برافروختن شمع، دخیل‌بستن جهت توسل و حاجت‌خواهی در این مکان انجام می‌شود (تصویر ۳). درخت، چشمه، کوه، صخره و غار مقدس به عنوان مظاهر و نمادهایی از طبیعت که به ایزدان مهر و آناهیتا منسوب بودند در ایران باستان پرستش می‌شدند (جوادی، ۱۳۸۶) هر چند

از نیایشگاه مهر تا چشمه مرتضی علی

نمونه دیگر تداوم طبیعت‌گرایی در مناظر آیینی استان کرمان، چشمه مرتضی علی در روستای کهنوج مدیم است. نیایشگاه صخره‌ای و غارمانند که آب چشمه‌ای در آن جاری

است (فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۲۰۶). تقسیم‌بندی فضایی بر مبنای طبقات اجتماعی^۲ در سرپینه حمام گنجعلی‌خان تأییدی بر این موضوع است.

نمود آیینی حمام گنجعلی‌خان در ساختار کالبدی، تقسیم‌بندی فضایی و سلسله‌مراتب دسترسی دیده می‌شود. مراسمی نظیر خواستگاری و حنابندان نیز به شکل آیین‌های خاص در آن انجام می‌شده است. نقوش انسانی زنان نوازنده در فضای واسط رختکن و گرمخانه در کنار جزئیات فضایی نظیر طاقچه‌هایی برای قراردادن وسایل حمام در دیوارها بر ابعاد انسانی فضا می‌افزاید. نقوش اجنه در سردر حمام به تأثیر باورهای خرافی و داستان‌های مردمی، در شکل‌گیری یک فضای مردمی و اجتماعی اشاره دارد. استفاده عمومی و دسترسی همگانی به فضای عملکردی حمام، سبب پررنگ‌تر شدن ویژگی آیینی فعل جمعی استحمام شده و نقشی اجتماعی به حمام بخشیده است.

از فرهنگ زیارت- تفرج تا فرهنگ ضد تفرج

هم‌نشینی مکان مقدس-بقعه یا زیارتگاه- و عناصر طبیعی آب و درخت به مناظر آیینی بار معنایی اعطا کرده و آنها را به ظرفی مناسب برای شکل‌گیری تعاملات اجتماعی مبدل ساخته است. حس تعلق اجتماعی در این فضاها، تنها موضوعی انتزاعی نیست بلکه تجربه جمعی ناشی از حضور در فضایی معنوی است (ابرقویی فرد و همکاران، ۱۳۹۶). این مسئله سبب شکل‌گیری فرهنگ خاصی در میان ایرانیان شده که در آن تفرج و زیارت به صورت همسو صورت می‌پذیرد و رد پای آن در نوشته‌های سفرنامه‌نویسان و اشعار فولکلور و مردمی نیز مستند شده است.

منظر آیینی بقعه شاه نعمت‌الله ولی در شهر ماهان نمونه‌ای از مناظر آیینی است که در آن ابعاد اجتماعی آیین‌ها در کنار طبیعت‌گرایی فضای بقعه، کیفیت مناسب محیطی را برای شکل‌گیری سنت زیارت-تفرج فراهم آورده است (تصویر ۴). امروزه تصمیم‌های مدیریتی در شهر ماهان در تضاد با نقش اجتماعی بقعه بوده و منظر آیینی بقعه شاه نعمت‌الله ولی، عملکرد تفرجی گذشته خود را ندارد و بعد اجتماعی آیین‌ها -که یکی از دلایل اثرگذاری و تداوم مناظر آیینی محسوب می‌شود- مورد غفلت قرار گرفته است. حیاط بقعه دیگر مانند گذشته به‌عنوان ظرفی برای یکی‌شدن افراد با یکدیگر در قالب باورهای مشترک عمل نمی‌کند و تفرج در نواحی دیگر شهر و به صورت منفک از زیارت انجام می‌پذیرد و سنت زیارت-تفرج که تا پیش از این فرهنگی برخاسته از تمایلات اجتماعی ساکنان بوده در تضاد با سیاست‌های حاکم بر جامعه به ضدارزش تبدیل شده است.

تصویر ۳. تداوم طبیعت‌گرایی منظر آیینی مهرابه روستای کهنوج پس از تغییر عملکرد آن به یک نیایشگاه اسلامی. عکس: نرگس قدیانی، ۱۳۹۶.

دست‌نوشته‌های مردم بر دیوارهای غار و روایات و فرهنگ عامه نشان از انتساب مکان به حضرت علی (ع) دارند. بسیاری از باورهای مهری به منظور همگام‌شدن با تحولات تاریخی و مذهبی در قالب سنت و آیین‌های اسلامی جلوه‌گر شده‌اند، چنان‌که ایزد مهر با شخصیت اسلامی حضرت علی (ع) پیوند یافته است و بسیاری از رسوم میترایی در آیین‌های اسلامی دچار دگردیسی شده و به حیات خود ادامه داده‌اند (منصوری و جوادی، ۱۳۹۷).

جمع‌گرایی

آیین‌ها از جمله عوامل شکل‌دهنده تعاملات اجتماعی هستند که با برخورداری از وجوه معنایی، فرهنگی و هویتی قادر به ارتقای فضاهای عاری از ویژگی‌های شاخص کالبدی به فضاهایی ارزشمند و واجد هویت هستند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۹۹). تعامل انسان با محیط در قالب مناظر و فضاهای آیینی، با برگزاری آیین‌ها -فعالیت‌های جمعی و مشترک- تعامل انسان‌ها با یکدیگر را به دنبال دارد و به کالبد فضاها، بار معنایی و قابلیت‌های اجتماعی و رفتاری بالایی می‌بخشد. آیین‌ها بخشی از نظم اجتماعی حاکم بر جامعه را در قالب فضاها و مناظر آیینی بازتولید می‌کنند و بنابر ضرورت‌های اجتماعی، همواره نقش و حضور مداوم و فعالی در شهرهای ایرانی داشته‌اند.

از حمام تا فضای جمعی

حمام‌های عمومی ایران علاوه بر ابعاد خدماتی و عملکردی، فضاهایی آیینی و به‌تبع آن محلی برای شکل‌گیری رویدادها و تعاملات اجتماعی بوده‌اند. ماهیت آیینی عمل استحمام به‌عنوان عملی جمعی، سبب اعطای نقش اجتماعی به حمام‌های سنتی ایرانی نظیر حمام گنجعلی‌خان شده و آنها را به مکانی مناسب برای ملاقات افراد مختلف بدل کرده

مرکزیت اصلی روستا را دارد. وجود عناصر آب، درخت و مکان مقدس در یک نقطه، سبب افزایش ارزش معنایی آن فضا شده و سایر فضاها و عملکردها را در اطراف ساماندهی کرده است. می‌توان گفت علت اصلی شکل‌گیری این روستا در حوضه آبریز، نیاز به عنصر آب بوده است اما آنچه دوام این جامعه انسانی را در طول زمان به همراه داشته، نقطه عطف حاصل از منظر آیینی آن است که در قالب مرکزی کالبدی و معنایی، استمرار حیات اجتماعی سکونتگاه را به دنبال داشته است (تصویر ۵).

امامزاده شیرخدا در مرکز شهر راین نیز، نمونه‌ای از عملکرد منظر آیینی به عنوان عنصری سازمان‌دهنده در سطح شهر است. با توجه به نام قراردادی و عام امامزاده و معماری بقعه که شباهت بسیاری به چهارطاقی‌های پیش از اسلام دارد، به نظر می‌رسد که این فضا یک منظر آیینی تداوم یافته از دوره قبل از اسلام است که امروزه در مرکز اجتماعی شهر راین قرار گرفته است. نمود امروزی بقعه به شکل فلکه‌ای است که در محل تقاطع دو خیابان اصلی شهر قرار گرفته و با ساماندهی مسیرهای ارتباطی و عملکردهای آیینی دیگر نظیر مسجد و تکیه یک نقطه عطف معنایی و کالبدی را در مرکز شهر راین شکل داده است (تصویر ۶).

مکان‌یابی مناظر آیینی که جوهره مکانی دلخواه را در ساختارهای ذهنی ایرانیان تشکیل می‌دهند، در حوزه روستا متأثر از عوارض زمین و محدودیت‌های آن بوده و گاه سبب می‌شود که این مناظر جدا از منظر روستا شکل بگیرند. در روستای سه‌کنج به دلیل قرارگیری روستا در شیب و

تصویر ۴. کیفیت فضایی ناشی از هم‌نشینی عناصر سه‌گانه منظر آیینی به عنوان بستر شکل‌گیری سنت زیارت-تفریح. بقعه شاه نعمت‌الله ولی کرمان. عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶

چگونگی اثرگذاری مناظر آیینی در استان کرمان

عوامل فرهنگی نظیر اعتقادات مذهبی، نقش اساسی در ایجاد زیستگاه‌های انسانی داشته و به شیوه نمادگرایانه در نظم‌دهی به سکونت‌گاه‌ها مؤثر هستند (راپاپورت، ۱۳۶۶: ۱۹). در شهر ایرانی نمود این اثرگذاری بسیار برجسته است زیرا فضاهای شهری آن از گذشته علاوه بر عملکرد، در پیوند با امر قدسی تعریف شده‌اند. در بسیاری از شهرهای ایرانی، برهم‌نهی الگوی کالبدی طبیعت‌گرایانه و آثار ذهنی و اجتماعی مشترک، مناظر آیینی را به نقاط عطف کالبدی، اجتماعی و هویتی تبدیل کرده است و این مناظر نقش مهمی در توسعه، شکل‌گیری و ادراک منظر شهرها و روستا بر عهده گرفته‌اند (ابرقویی فرد و همکاران، ۱۳۹۶). این مسئله در شهرها و روستاهای ایرانی گاه به شکل فضایی مستقل دیده می‌شود و گاه در ارتباط و پیوستگی با سایر فضاهای شهری و روستایی وجود دارد.

نقطه عطف کالبدی، اجتماعی و آیینی

بسیاری از الگوهای موجود در محیط طراحی شده نیستند، بلکه الگوهایی خودسازمانده بوده و در شکل‌ها، انواع، پراکندگی‌های متفاوت و طیفی از مقیاس‌های بزرگ تا کوچک دیده می‌شوند (بل، ۱۳۸۲). عناصر سه‌گانه منظر ایرانی در شمار الگوهایی هستند که به دلیل ریشه‌داشتن در باورهای اساطیری ایرانیان و جنبه‌ها عملکردی به صورت مشخص و تکرارشونده در شهرها و روستاها وجود دارند. مناظر آیینی به دلیل ویژگی‌های یادشده و تفاوت با بستر شکل‌گیری‌شان به مرور نقش نقطه عطفی کالبدی، عملکردی و اجتماعی می‌پذیرند.

منظر آیینی روستای تیکدر واقع در استان کرمان حکم

تصویر ۵. شکل‌گیری مرکز کالبدی و معنایی روستا در مجاورت منظر آیینی. روستای تیکدر کرمان. عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶.

و مفاهیم نمادین خود، کالبد مرکز تاریخی شهر کرمان را تحت تأثیر قرار می‌دهند. از آنجا که آیین‌ها از اصلی‌ترین عوامل شکل‌دهنده تعاملات اجتماعی هستند، با برخورداری از وجه ذهنی منحصربه‌فرد به کالبد شهر معنا بخشیده و به شکل منظر آیینی و مناسبتی بر نحوه فهم و ادراک جمعی شهروندان از منظر شهر تأثیر دارند.

در هسته تاریخی شهر کرمان نمود آیین‌های عزاداری در منظر شهر، علاوه بر فضاهای آیینی و دائمی چون مساجد و تکیه‌ها در کالبد فضاهای عملکردی نظیر راسته بازار گنجعلی‌خان، سبزه میدان و آب‌انبار مجموعه متبلور شده و متأثر از عمومیت فضاهای عملکردی، تأثیری دوچندان بر فهم شهروندان از شهر و حیات اجتماعی آنان می‌گذارد.

نتیجه‌گیری

آیین‌ها به‌عنوان بازتاب عملی مفاهیم ذهنی چون اسطوره‌ها و باورها، همگام با تحولات تاریخی و مذهبی به حیات خود ادامه داده و با تکیه بر وجه معنایی، ارزش‌های فرهنگی جوامع را بازتولید کرده‌اند. ایرانیان با پوشاندن جامه آیینی متناسب با تحولات تاریخی به قامت باورهایشان و پیوند زدن

واقع‌شدن منظر آیینی در پایین‌دست، زمین‌های زراعی و خانه‌های مسکونی در قسمت بالایی شکل گرفته‌اند و منظر آیینی در واقع حکم فضایی مستقل و ورودی روستا را دارد (تصویر ۷).

مناظر آیینی هنگامی که به دور از سکونتگاه‌های انسانی، در بستری بکر و طبیعی شکل می‌گیرند، هم‌چنان به عنوان نقاط عطف مستقل به عملکرد خود ادامه می‌دهند. چنانکه در یک نمازخانه میان‌راهی در مسیر روستای سیرچ جاذبه و کیفیت فضایی منظر آیینی نمازخانه، آن را به یک نقطه عطف منظرین در کنار راهی جاده‌ای تبدیل کرده که به صورت طبیعی به عنوان یک توقفگاه عمل می‌کند.

منظر آیینی مستقل از مکان

شیوه دیگر اثرگذاری مناظر آیینی بر منظر شهر کرمان، به شکل برگزاری آیین‌های عزاداری در بازار و مجموعه گنجعلی‌خان قابل شناسایی است. ویژگی‌هایی نظیر تکرارپذیری در مکان و زمان مشخص و ماهیت نمادین و اجتماعی سبب ارتباط و تعامل آیین‌ها با سه مؤلفه اصلی شهر یعنی کالبد، معنا و فعالیت می‌شود (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۴: ۷۷). آیین‌های عزاداری ماه محرم با تکرار هرساله

تصویر ۷. شکل‌گیری مرکز نقل معنایی و اجتماعی روستا در قالب منظر آیینی در قسمت ورودی آن متأثر از عوارض زمین. روستای سه‌کنج کرمان. عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶.

تصویر ۸. شکل‌گیری مرکز اجتماعی و عملکردی شهر در محل منظر آیینی امامزاده شیرخدا، راین کرمان. عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶.

مناظر آیینی در شهرها و روستاهای استان کرمان به شکل نقاط عطفی منظرین - کالبدی و معنایی - عمل کرده و کالبد، فعالیتها و حیات اجتماعی را در اطراف خود ساماندهی کرده‌اند. مناظر آیینی به‌عنوان نقاط عطف از ماهیتی مشترک برخوردارند اما عملکردهای مختلفی همچون مرکزیت شهر و روستا، ورودی و توقفگاه میان‌راهی را دربرمی‌گیرند. شیوه و چگونگی بروز و مکان‌یافتگی آیینها در شهرها از جمله استان کرمان وابسته به مکان نبوده و گاهی بار معنایی زمانی مشخص نظیر ایام عزاداری، شکل‌گیری منظر آیینی را در منظر شهرها و روستاها به دنبال دارد (تصویر ۸).

آنان با اسطوره‌ها و باورهای دین جدید، تداوم آن را در طول زمان تضمین کرده‌اند. در طول زمان ساختارهای ذهنی ایرانیان از یک فضای مطلوب، در قالب الگوی کالبدی طبیعت‌گرای این مناظر شکل گرفته و تبلور عقاید و باورهای مشترک جامعه در قالب آیینها به مناظر آیینی، نقش فعال اجتماعی بخشیده است. همچنین بروز عقاید مشترک افراد جامعه به شیوه‌ای جمعی در کنار ویژگی‌های طبیعت‌گرایانه، زمینه‌ساز تداوم و استمرار مناظر آیینی و اثرگذاری آنها بر منظر شهر ایرانی و حیات اجتماعی ساکنین آن است.

تصویر ۸. منظر آیینی به عنوان نقطه عطف کالبدی و معنایی در فضای بکر و طبیعی. جاده کرمان به روستای سیرج، عکس: حمیده ابرقویی فرد، ۱۳۹۶.

پی‌نوشت

۱. آناهیتا در ایران باستان، یکی از بزرگ‌ترین و محبوب‌ترین الهه‌های آریایی و مزدیسنا بوده و در باور ایرانیان باستان الهه آب، فرشته نگهبان چشمه‌ها و باران و نماد باروری، عشق و دوستی محسوب شده است (طاهری، ۱۳۹۳: ۷).
۲. با توجه به تقسیمات طبقاتی عصر صفویه، رختکن حمام به شش غرفه تقسیم شده که هر غرفه مخصوص یک طبقه از اجتماع یعنی، سادات، روحانیون، خوانین، اعیان، بازاری‌ها و رعایا بوده است (زنگی‌آبادی، ۱۳۷۰: ۵۰).

فهرست منابع

- ابرقویی فرد، حمیده، صابونچی، پرچمچهر و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۶). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت‌بخشی به شهرهای ایرانی. *باغ نظر*. ۱۵(۶۵): ۱۲-۵.
- بل، سایمون. (۱۳۸۲). *منظر الگو، ادراک و فرآیند*. ترجمه: بهناز امین‌زاده. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پوراحمد، احمد. (۱۳۷۰). *جغرافیا و ساخت شهر کرمان*. تهران: انتشارات دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه). *باغ نظر*. ۴(۸): ۲۲-۱۲.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۲). بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران. *هنر و تمدن شرق*. ۱(۱): ۵۰-۴۳.
- جوادی، شهره و نیکویی، علی. (۱۳۹۶). *استوره آناهیتا در ایران و ارمنستان باستان*. هنر و تمدن شرق، ۵(۱۷): ۶۰-۵۱.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۷). *گردشگری آیینی؛ بازخوانی باورهای اجتماعی در مراسم آئینی*. *منظر*. ۱۰(۴۲): ۲۱-۱۴.
- خاک‌زند، مهدی و تیموری‌گرده، سعیده. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*. (۱۹): ۶۳-۵۵.
- راپاپورت، آمس. (۱۳۶۶). *منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی*. ترجمه: راضیه رضازاده. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه علم و صنعت ایران.
- زنگی‌آبادی، علی. (۱۳۷۰). *جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری کرمان*. کرمان: انتشارات مرکز کرمان‌شناسی.
- طاهری، رضا. (۱۳۹۳). *آناهیتا و ایزدبانوان دیگر در اسطوره‌ها و باورهای ایرانیان*. تهران: نشر فروهر.
- علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت. (۱۳۹۴). *بازشناسی اثر آیین‌های عاشورایی بر شهر ایرانی، بررسی موردی؛ شهر لاهیجان*. نامه معماری و شهرسازی، ۷(۱۴): ۹۶-۷۷.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین. (۱۳۵۸). *تاریخ مبارک غازان*. به تصحیح کارل یان، هرتفورد: استنن اوستین.
- محدثی، جلال. (۱۳۸۹). *شکل‌گیری منظر شهری آیینی در مناسبت‌های اجتماعی*. *منظر*. ۲(۱۰): ۲۱-۱۸.
- مخلص، فرنوش، فرزین، احمدعلی و جوادی، شهره. (۱۳۸۸). *مزار پیرمیراد، منظر فرهنگی - آیینی شهرستان بانه*. *باغ نظر*. ۱۰(۲۴): ۳۸-۲۷.
- منصور، سید امیر. (۱۳۸۶). *دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان*. ماهنامه علمی پژوهشی *باغ نظر*. ۴(۷): ۶۰-۵۰.
- منصور، سیدامیر و جوادی، شهره. (۱۳۹۷). *سه‌گانه منظر ایرانی*. تهران: پژوهشکده نظر.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۹). *تحلیل و طراحی فضای شهری*. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

ابرقویی فرد، حمیده. (۱۳۹۸). تأملی بر نمودهای منظر آیینی در استان کرمان. *مجله هنر و تمدن شرق*. ۷(۲۴): ۲۰-۱۳.
DOI: 10.22034/JACO.2019.89248
URL: http://www.jaco-sj.com/article_89248.html

